

Bij het artikel Begrip en realiteit

Onderstaand artikel bevat de tekst van een door H. P. Gallacher gehouden lezing bij de aanvang van de cursus „Methodologie van sociaal-wetenschappelijk onderzoek”, welke in circa dertig bijeenkomsten wordt gegeven door het Nederlands Huisartsen Instituut. De veertien deelnemers zijn allen praktizerend huisarts.

In de tekst wordt een problematiek behandeld die de meeste huisartsen onbekend is en die bij een aantal hunner wellicht enige wrevel doet ontstaan. Gallacher ontvouwt de gedachte dat de realiteit slechts kenbaar is door een actief proces van structureren door de mens (c.q. de onderzoeker) en dat de beslissing over wat reëel is geenszins vanuit de realiteit wordt opgedrongen, maar moet worden gezien in de context van een sociaal gebeuren: men leert normen hanteren aangaande het hanteren van begrippen en brengt als zodanig structuur aan in de werkelijkheid; een bezigheid waarbij men, met name in de wetenschap, dan nog een vrijwel onbeperkte vrijheid heeft om de realiteit te structureren zoals men wenst.

Voor de praktizerende medicus zal het licht lijken alsof een dergelijke benadering de zaken op hun kop zet: in zijn dagelijks werk dringt de realiteit zich immers wel degelijk op in de vorm van zieke en klagende mensen aan wier toestand iets moet worden gedaan en bij wie, op basis van de „feiten”, een diagnose moet worden gesteld. Wij kunnen

ons voorstellen dat een (huis)arts de vraag naar de realiteitswaarde van een begrip beantwoordt door de vraagsteller te confronteren met het feit dat één van zijn patiënten lijdt aan een inoperabel longcarcinoom, en hem wat knorrig mede te delen dat het begrip „carcinoom” angstwekkend reëel is. Een vanuit de werkomstandigheden van de medicus-practicus begrijpelijke en, gezien de „frontsituatie” (*Philipsen*) waarin hij werkt, min of meer noodzakelijke reactie.

Toch is de vraag naar de relatie tussen begrip en realiteit fundamenteel voor elke empirische wetenschap, om het even of het nu gaat om de sociale of om de natuurwetenschappen. Dat de medicus (meestal) straffeloos aan deze vraag voorbij kan gaan is slechts mogelijk doordat en zolang als de door hem gehanteerde begrippen hun nut ruimschoots hebben bewezen, respectievelijk bewijzen. Is het daarentegen met de vooruitgang van de wetenschap droevig gesteld, of begeeft men zich bij het verrichten van onderzoek buiten het „eigen” terrein, (wat in de huisartsgeneeskunde vaak het geval is), dan is de vraag naar de realiteitswaarde van begrippen weer zeer actueel.

J. P. Dopheide

Philipsen, H. In: Huisarts en Sociaal wetenschappelijk onderzoek. N.H.I., Utrecht, 1973.

Begrip en realiteit

DOOR HUGH P. GALLACHER*

HOE REËEL IS EEN BEGRIP

Van een patiënt die zijn arts bezoekt, kan men zeggen dat hij „iets” heeft: een of andere ziekte of een verwonding, waarvan hij wenst te genezen. Ook al kent de patiënt het karakter van de ziekte of de plaats en aard van de verwonding niet en weet hij dus niet wát hij heeft, als geen ander is hij er zeker van dat hij iets heeft.

De relatief spaarzame gevallen waarin sprake is van inbeelding of simulatie daargelaten, zijn ziekte en kwetsuur uiterst reële zaken: het zijn vormen van ongesteldheid, respectievelijk beschadigingen in het lichaam en vroeg of laat zullen

* Sedert 1971 als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Leiden; houdt zich bezig met logica en methodologie.

zij de patiënt op een gevoelige wijze van hun aanwezigheid doen blijken. Van de arts wordt verwacht dat hij hetgeen er weliswaar onmiskenbaar is doch doorgaans enigszins onbekend blijft, aan het daglicht brengt. Is de oorzaak van de klachten eenmaal aangewezen, dan wordt met een adequate therapie de weg naar de genezing ingeslagen. De diagnose-stellende arts is dus iemand die bij een patiënt, die iets onder de leden heeft, dit „iets” opspoorst en benoemt.

De arts die zijn onderzoeksobject verschuift van het zieke/gewonde lichaam naar het veld, dat het beste kan worden aangeduid met de begrippen sociologie, sociale psychologie, huisartsgeneeskunde en preventieve geneeskunde, is vermoedelijk geneigd ook op dit terrein volgens dezelfde beproefde methode te

Samenvatting. De vraag of begrippen een bestaan hebben in de realiteit los van de onderzoeker of dat zij er door de onderzoeker zelf worden ingelegd, is de vraag naar de realiteitswaarde van begrippen. De wijze waarop begrippen met de realiteit in verband worden gebracht, wordt bij drie typen begrippen onderzocht: observatiebegrippen, illata en theoretische begrippen. Het blijkt dat begrippen ertoe dienen de stroom ervaringen benoembaar en inzichtelijk te maken. Begrippen zelf behoren niet tot de realiteit, maar zijn middelen om de realiteit op een adequate wijze in beeld te brengen. De realiteitswaarde is dan ook niet afhankelijk van een bestaan van begrippen al dan niet los van de onderzoeker, doch eerder van hun doeltreffendheid bij het verkrijgen van een adequaat beeld.

werk te gaan. De vraagstelling mag dan veranderd zijn van: „waarom vertoont persoon P symptoom S” in: „waarom

vertonen personen van het type PI in verschillende mate als personen van het type P2 symptoom S'' – de toegepaste strategie blijft in principe gelijk: door nauwkeurige waarnemingen te doen spoort men kenmerken van personen op die het verschijnsel kunnen verklaren.

Vele huisartsen-onderzoekers ervaren het hierboven aangeduide terrein echter als glibberig. De moeilijke begaanbaarheid van dit terrein vindt een belangrijke oorzaak in het problematische karakter van de begrippen die hier worden gebruikt. Zo zeker als wij ervan waren dat influenza of een schaafwond reëel bestaande aandoeningen zijn, gesitueerd in het lichaam van een patiënt en door de arts opgespoord en gelokaliseerd, zo aarzelend zijn wij wanneer het begrippen betreft als „eenzaamheid”, „labiel”, „gewoontedrinker”, „probleempatiënt”, „sociale stabiliteit”, en dergelijke. Bij dergelijke niet meer strikt-medische begrippen steekt onmiddellijk een hardnekkige twijfel aan hun realiteitswaarde de kop op: bestaan eenzaamheid, labiliteit, enzovoort, als zodanig eigenlijk wel? Waar zijn zij gesitueerd en hoe kunnen wij ze opsporen en aanwijzen? Is het niet de onderzoeker zelf die een patiënt het etiket „gewoontedrinker” of „probleempatiënt” opplakt? Toegegeven, de bona fide onderzoeker zal zijn interpretatie wel kunnen stoelen op wat hij heeft waargenomen, doch het blijft dan toch maar die onderzoeker die beslist of bijvoorbeeld iemand, die elke avond een borreltje nuttigt, al dan niet als „gewoontedrinker” in de onderzoekspopulatie zal worden opgenomen. De vraag blijft dus, of het begrip verwijst naar een onderzoeker-onafhankelijke realiteit of dat het er door de onderzoeker zelf wordt ingelegd.

Een voorbeeld, dat betrekking heeft op een heel ander onderzoeksterrein, kan ons doen inzien dat de vraag naar de realiteitswaarde van begrippen niet alleen rijst bij huisartsen-onderzoek, doch dat het kennelijk een algemener probleem is. Vogelkundigen hebben gevonden, dat de zang van vogels onder meer dient om het territorium af te perken. Door nauwgezet de bewegingen van het zingende mannetje te volgen en op een kaartje in te tekenen, kan men op den

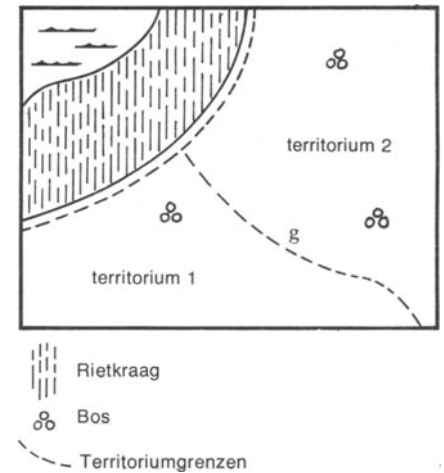
duur de precieze begrenzing van zijn broederf vaststellen. Soms wordt de territoriumgrens gevormd door een voor de betreffende vogel onaantrekkelijk gebied. In *figuur 1* is te zien dat voor de merel een rietkraag een duidelijke natuurlijke grens vormt. Doch in dezelfde figuur kan men aflezen, dat het grensgebied g – een scheiding tussen twee merelterritoria – niet wordt gemarkeerd door natuurlijke barrières. Van deze „kunstmatige grens” kan men zich afvragen wat haar realiteitswaarde is. Bestaat zij eigenlijk wel? Wie ter plaatse poolshoogte gaat nemen, zal haar niet zien. Werkt de zich tot de exacte natuurwetenschappen rekenende biologie dan met onzichtbare entiteiten?

Voor de merels bestaat de kunstmatige grens wel degelijk, zal de vogelkundige ons antwoorden. Dat antwoordt roept echter weer nieuwe vragen op: wat weet een wezen met de bescheiden intelligentie van de merel af van grenzen of van kunstmatigheid? Blijkbaar is het de vogelkundige die in het merelgedrag het begrip „kunstmatige grens” legt.

Een ander voorbeeld zal ons duidelijk maken, dat de vraag naar de realiteitswaarde van begrippen niet eens een exclusief wetenschappelijk, doch in feite een heel algemeen en dus fundamenteel probleem is. Een krantelezer neemt kennis van een nieuwsbericht en stelt vervolgens vast: „de regering berijdt weer eens één van haar stokpaardjes”. Iemand anders zal wellicht op basis van hetzelfde bericht menen dat de regering „een wijs besluit” heeft genomen. Toch heeft – mogen wij aannemen – onze krantelezer het begrip „berijder van stokpaardjes” weloverwogen van toepassing verklaard. In zijn ogen sluit dit begrip het beste bij de realiteit aan. De ander zal – evenzeer weloverwogen – menen dat het begrip „wijs besluit” hier een grotere realiteitswaarde heeft. Met wiens ogen is iets mis?

In deze gegeven voorbeelden is er sprake van gedragingen van mensen en merels die zich in de vorm van gewaarwordingen ofwel rechtstreeks ofwel via een bericht aan een observator voordoen. De gewaarwordingen worden onder woorden gebracht met behulp van begrippen. Een begrip fungeert zo

Figuur 1. Merelterritoria.

doende als het etiket dat de inhoud van de fles benoemt. Een etiket heeft „realiteitswaarde” als er in zit wat er op staat. De vraag naar de realiteitswaarde van begrippen kan nu als volgt worden geformuleerd: indien gewaarwording x onder de noemer wordt gebracht van begrip B, hoe stellen wij dan vast dat x inderdaad een B is? Anders gezegd: op grond van welke criteria komt men tot de bewering: „x is B”?

DETERMINEREN

Het ogenschijnlijk zo simpele zinnetje „x is B” vervult in ons taalgebruik een essentiële rol, aangezien het een brug slaat tussen twee op zich gescheiden en eigensoortige werelden: de empirische en de logische wereld. De empirische wereld wordt gevormd door de (in principe) zintuiglijk waarneembare verschijnselen. Deze verschijnselen zijn contingent, in de betekenis van: toevallig, wisselvallig. Ook al schijnt op het moment de zon, niets verhindert dat het een ogenblik later gaat regenen. Zelfs indien onze huidige meteorologische kennis de kans op neerslag afwezig acht (bijvoorbeeld omdat er geen bewolking is), dan nog is het nimmer uitgesloten dat de verschijnselen onze verwachtingen logenstraffen.

Behalve door contingentie worden de empirische verschijnselen ook gekenmerkt door continuïteit: scherpe grenzen worden in de verschijnselen nimmer aangetroffen. De grens tussen licht en donker, veroorzaakt doordat een of ander object gedeeltelijk voor een lichtbron

wordt geplaatst, is slechts schijnbaar aangezien „bij nader inzien” licht en donker geleidelijk in elkaar overgaan. Zelfs de scherpe grens die de rand van de tafel lijkt te vormen, vervaagt zodra wij haar door een microscoop bekijken.

Tegenover de empirische staat de logische wereld. Zij wordt gevormd door opvattingen omtrent de diverse relaties die begrippen met elkaar onderhouden: – het begrip „groen” impliceert het begrip „kleur” (als iets groen is, dan heeft het per se een kleur);

– „groen” is strijdig met „rechtvaardig” (als iets groen is, dan kan het per se niet rechtvaardig zijn); en

– „groen” is indifferent ten opzichte van „giftig” (als iets groen is, is het misschien ook giftig, maar dat hoeft niet).

Doordat zij voortkomen uit opvattingen zijn de relaties tussen de begrippen niet contingent, doch noodzakelijk: gegeven de gangbare definities van de begrippen groen, kleur, rechtvaardig en giftig, is het ondenkbaar dat een groen voorwerp geen kleur zou hebben, dat het rechtvaardig zou zijn of dat het niet giftig zou kunnen zijn. De relaties zijn onwrikbaar, tenzij wij, taalgebruikers, onze begripsomschrijvingen wensen te veranderen – in dat geval vervangen wij oude relaties voor nieuwe, niet minder onwrikbaar.

De scherpe grenzen, die in de empirische verschijnselen niet konden worden gevonden, worden binnen de logische wereld getrokken en wel op basis van de begripsomschrijvingen: gegeven de gangbare definities van de begrippen ziek en gezond, is er tussen beide toestanden geen geleidelijke overgang: iemand is of ziek of gezond en een derde mogelijkheid is er niet. Dat het in de wereld van de empirische verschijnselen schier onmogelijk is om precies aan te geven wanneer iemand, die herstellende is, de beslissende stap van ziekte naar gezondheid zet, staat buiten debat. Het gaat er hier om dat begripsmatig beide toestanden duidelijk onderscheiden zijn.

De uitspraak „ x is B ” geeft te kennen dat een onbenoemd zintuiglijk waargenomen verschijnsel in verband wordt gebracht met een benoemd begrip. Tussen haakjes: het zou een misvatting zijn te menen dat de zin „ x is B ” een subject-

predikaat zin is, in de trant van „dit kind is mank”. In zo’n subject-predikaat zin worden twee bepaalde begrippen aan elkaar gekoppeld (kind - mank) en in de zin „ x is B ” gaat het om de benoeming van iets onbepaalds. Het verschijnsel x , dat eerst in B zijn benoeming vindt, is zelf niet anders aan te duiden dan door het neutrale „iets” of „iemand”, of door te wijzen („dit hier”). Niet eerder dan nadat men heeft vastgesteld dat een waargenomen „iemand” een kind is (x is een kind) en nadat men heeft vastgesteld dat dezelfde waargenomene mank is (x is mank), komt men tot de genoemde subject-predikaat zin.

Juist ter onderscheiding van subject-predikaat zinnen is het wellicht dienstig de zin „ x is B ” te betitelen als „determinatie”, naar analogie van de botanicus, die planten op naam brengt door ze te determineren. Bij elk moment waarop men verslag doet van zintuiglijke gewaarwordingen, is een determinatie van die gewaarwordingen betrokken. De getuige van een overval determineert wat hij hoort als „een pistoolschot”, de krantelezer determineert wat hij ziet als „het berijden van stokpaardjes”, de vogelkundige determineert de onzichtbare lijn, die hij zijn merel nimmer ziet passeren, als „kunstmatige grens”, en de arts determineert de patiënt, die zegt elke avond een borreltje te gebruiken, als „gewoontedrinker”.

De vraag, geformuleerd aan het eind van de vorige paragraaf: hoe komen wij tot de uitspraak „ x is B ”, is dus in feite de vraag naar de wijze van determineren. Naar gelang het begripstype dat men aanwendt voor determinatie, kunnen drie wijzen van determineren worden onderscheiden. De eerste vorm – determineren met behulp van een observatiebegrip – zal in deze paragraaf worden besproken. In de volgende paragrafen komt dan het determineren met behulp van twee andere begripstypen aan de orde.

Bij een waarneming ontvangen de zintuigen prikkels die (a) een selectie vormen uit de totale, continue stroom van ervaringen en (b) een beperkte tijdsduur bezitten. Een waarneming betreft dus altijd een tijdelijk en ruimtelijk gedeelte van de realiteit. In dit opzicht is een

waarneming vergelijkbaar met een foto-beeld, dat immers een naar tijd en ruimte beperkte opname is. Eén zo’n waarneming bestaat alleen in theorie; in de praktijk lijkt dat, wat wij „waarnemen” noemen, namelijk het gedurende een zekere tijd en meestal ook van verschillende kanten bekijken van een object, eerder op een hele serie „fotobeelden” achter elkaar. Waarnemen is dan meer als een film, bestaande uit een gigantisch aantal verschillende naar tijd en ruimte beperkte opnamen. Het verschil is, dat een film vroeg of laat ten einde is, terwijl ons waarnemen (bij leven en welzijn) alsmat doorgaat. Het aantal van deze naar tijd en ruimte beperkte opnamen (spatio-temporele partikelen) is dan ook praktisch oneindig groot.

Elk van deze partikelen te associëren met een apart object, zou een verwarrende visie op de realiteit opleveren, een onhandelbare ontologie van oneindig veel, merendeels uiterst kleine en kortstondige objecten. Ik zou dan immers niet meer kunnen spreken over bijvoorbeeld één rivier de Rijn, omdat spatio-temporeel partikel 1 (dat wil zeggen mijn waarneming van een bepaald deel van de Rijn gedurende een bepaalde tijd) een andere rivier representeert dan spatio-temporeel partikel 2, enzovoort. Dat had kennelijk de Griekse wijsgeer Herakleitos op het oog toen hij er op wees, dat men niet tweemaal in dezelfde rivier kan stappen omdat zij onophoudelijk aan verandering onderhevig is (watermassa’s verplaatsen zich) en dus nooit „dezelfde” blijft. Om toch zinvol te kunnen spreken over een object als die ene rivier de Rijn, die zich over een zekere tijd en ruimte uitstrekt, vegen wij een groot aantal overeenkomstige partikelen bij elkaar en noemen deze: verschillende delen van dezelfde rivier de Rijn, of: verschillende momenten waarop wij de rivier de Rijn zien. Wij passen dan toe wat Quine de „maxim of identification of indiscernibles” heeft genoemd, volgens welke „objects indistinguishable from one another within the terms of a given discourse should be construed as identical for that discourse”.

Wat geldt voor het handelbaar maken van een ontologie, gaat ook op voor een terminologie. Elk van de in aantal onbe-

perkte partikelen een eigen naam te geven, zou een onhandelbare terminologie opleveren van oneindig veel namen. Op basis van dezelfde maxim of identification of indiscernibles brengt men de veelheid van namen terug tot een handzaam aantal. Datgene wat dan door deze namen wordt benoemd, namelijk wat wordt bedoeld gemeenschappelijk te zijn aan de partikelen die eronder worden gerekend is het begrip. Terwijl op ontologisch vlak de spatio-temporele partikelen „delen” respectievelijk „momenten” van een object heten, zou ik op conceptueel vlak deze partikelen „instanties” van een begrip willen noemen. Bij de determinatie „x is B” spreek ik de opvatting uit, dat het spatio-temporele partikel x een B-instantie is – bij wijze van voorbeeld: wat ik nu bij deze patiënt waarneem(x), is een geval van stress (een stress-instantie).

Wanneer de spatio-temporele partikelen, die onder de noemer van een bepaald begrip worden gerekend, een eindige verzameling van niet te grote omvang zouden vormen, zou determineren een kwestie van geheugen zijn. Men zou slechts de verzameling partikelen uit het hoofd moeten leren, wat, zeker als het een niet te groot aantal betreft, niet op principiële moeilijkheden zal stuiten. Bij het doen van een willekeurige waarneming behoeft men dan slechts in de herinnering te putten om vast te stellen van welk begrip het betreffende partikel een instantie is. De verzameling instanties is echter in beginsel onafgesloten: elke nieuwe waarneming is ook een nieuw partikel – op zijn minst in temporeel opzicht, vaak ook in ruimtelijk opzicht. Elk onderzoek aan een stress-lidder levert nieuwe stress-instanties op.

Quine behandelt het begrip dan ook niet als een afgeronde klasse van instanties, doch als een norm, waaromheen partikelen kunnen worden gegroepeerd. De norm is dan de ideaal-typische instantie van het begrip, die misschien zelf nooit in de realiteit wordt waargenomen doch aan de hand waarvan alle reële spatio-temporele partikelen hun plaats kunnen krijgen (figuur 2). De gevarieerde distributie van partikelen rond de norm maakt het mogelijk, dat verschillen tussen de diverse partikelen te zien zijn zonder dat zij daardoor onmiddellijk een

ander begrip zouden moeten toevallen. De kleur van een zwaan vertoont verschillen met die van sneeuw, doch beide worden als wit gedetermineerd, doordat zij elk op een bepaalde afstand van de norm „wit” kunnen worden geplaatst. Is deze afstand bijzonder klein, dan spreekt men van „dit is zuiver wit”; neemt de afstand toe, dan formuleert men dit als „dit is nauwelijks meer wit”. Evenzo met stress: van sommige waarnemingen zal de arts zeggen dat het een „typisch geval van stress” betreft, van andere dat het „min of meer stress” is. Uiteindelijk stuiten wij op grensgevallen, bijvoorbeeld tussen wit en geel of tussen stress en manie.

Een norm kan men verbaal of ostensief leren. Verbaal wil zeggen, met behulp van een omschrijving van de ideaal-typische instantie, zoals bijvoorbeeld een definitie doet: stress is de toestand die optreedt onder invloed van een schadelijke of mogelijk schadelijke prikkel en waarin het psycho-biologische dynamische evenwicht en de adaptatie aan de omgeving wordt bedreigd. Bij een dergelijke werkwijze worden weer nieuwe begrippen gebruikt, waarvan het maar de vraag is of hún norm wordt gekend. En zelfs al is dit het geval, dan nog blijken wij dikwijls voorbeelden nodig te hebben om ons het gedefinieerde begrip volledig duidelijk te doen zijn. De basis van het leren van een norm is dan ook gelegen in het ostensieve leren, het leren door aanwijzen. Door diverse instanties van een bepaald begrip aan te wijzen en deze telkens dezelfde naam te geven, kan dege-

ne, die de betreffende norm kent, zijn „leerling” een idee ervan geven.

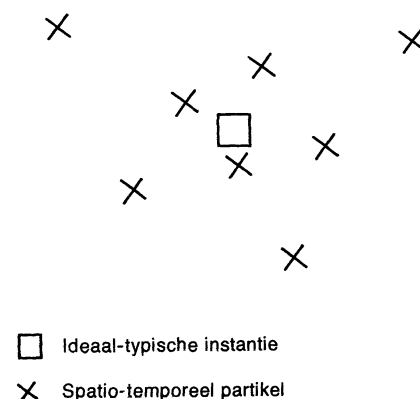
Om didactische redenen zullen waarschijnlijk in het begin min of meer typische instanties worden getoond. Ook is het mogelijk dat beurtelings instanties van twee contrasterende begrippen worden getoond en benoemd, waardoor de leerling eerder in de gaten zal krijgen wat het eigene is in elk begrip. Is aldus een notie gevormd van de norm, dan zal de „leraar” met behulp van marginale instanties de grenzen van het onderhavige begrip trachten aan te geven. Op basis van het voorlopige idee, dat de leerling zich allengs vormt, zal hij ook zelf aan het determineren slaan, hierbij gecorrigeerd door de leraar. In de loop van zo’n trial-and-error proces krijgt de leerling het op een gegeven moment „door” en kan hij de norm zelfstandig hanteren. Dat wil zeggen dat hij dan eventueel kan optreden als leraar voor een nieuwe leerling.

De bovenstaande uitweiding over het leren van de norm beoogt erop te wijzen, dat het determineren – opgevat als het benoemen van een spatio-temporeel partikel overeenkomstig de norm – in de grond van de zaak een sociale handeling is. De arts, die een toestand waarin een patiënt verkeert, als stress-geval determineert, kan dit alleen doen doordat hij de norm van het begrip „stress” zich heeft eigen gemaakt. Door aldus te determineren sluit hij aan bij sociaal gedeelde opvattingen over een juist taalgebruik. Determineren kan dus beschouwd worden als het gehoorzamen aan een sociale regel.

Hoe vaker een begrip wordt gebruikt, des te meer overeenstemming over dit gehoorzamen heerst er onder de taalgebruikers. Frequent voorkomende begrippen lenen zich voor moeiteloze determinaties, aangezien de gebruikers „al doende” volkomen met de norm vertrouwd zijn geraakt.

Deze laatste bewerking moet overigens worden gespecificeerd: elke kring van mensen, die op de een of andere manier regelmatig met elkaar omgaan – of het nu gewone huis-tuin-en-keuken contacten betreft of contacten binnen de wereld van specialisten in een bepaald vak, wetenschap of hobby – elke kring

Figuur 2. Het begrip als norm.

van interactie en communicatiepartners heeft zijn eigen „alledaagse” en zijn eigen „ongebruikelijke” begrippen. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de schrijver van dit opstel zal een specialist in de tropische geneeskunde dermate vertrouwd zijn met het begrip „lepra”; dat hij moeiteloos een ziektegeval kan determineren als een instantie van lepra. Vooral wanneer de ziekte zich daadwerkelijk bij een patiënt manifesteert, kan de specialist bij wijze van spreken in één oogopslag zien dat de betrokkene aan lepra lijdt.* Voor anderen heeft de term „lepra” misschien wel een bekende klank, doch is het begrip niet vertrouwd en wordt dus de norm niet gekend. Dan is het ook niet mogelijk een ziektegeval als een instantie van lepra te determineren. Dat dit „zien” wordt bevorderd door de mate van vertrouwdheid en niet uitsluitend door een bepaalde geneeskundige opleiding, blijkt uit het feit dat ook niet-medici, zoals zendelingen, journalisten en zelfs toeristen – als zij maar veelvuldig in contact komen met lepragevallen – de determinatie moeiteloos kunnen uitvoeren.**

De moeiteloze determinatie van instanties van veel voorkomende begrippen kan teniet worden gedaan door een opzettelijke twijfel. Een goede arts zal, ook al determineert hij een binnenkomende patiënt onmiddellijk als lepralijder, niettemin op verantwoorde wijze een diagnose willen stellen; hij schort zijn oordeel dus op en stelt een onderzoek in. Doch er zijn situaties waarin de kritische functie van het twijfelen aan een aanvankelijk oordeel niet nodig is. In de wetenschap doet zich zo’n situatie voor wanneer de onderzoeker zijn gegevens heeft verzameld. Wat binnen een bepaald onderzoeksontwerp een gegeven

is, fungeert ook letterlijk als „gegeven” (datum): al zijn ook bij het totstandkomen van gegevens talloze determinaties betrokken, de onderzoeker accepteert ze en gebruikt ze als het fundament waarop hij zijn bevindingen baseert. Toegegeven, ook ten aanzien van wat hij als gegeven beschouwt zal de onderzoeker zich ervan moeten vergewissen dat het niet op bedrog of vergissing berust. Doch deze twijfel wordt doorgaans reeds weggenomen als de onderzoeker weet dat zijn data afkomstig zijn van een ter zake kundige analist, het bevolkingsregister, het C.B.S., of iets dergelijks.

Het opheffen van mogelijke twijfel is dus geheel afhankelijk van het onderzoeksdoel. Zo is het voorstelbaar dat een arts, die de mate van agressiviteit van een patiënt wil vaststellen, de informatie dat deze patiënt tijdens een gesprek verklaart dat hij zijn kinderen nooit slaat, als een gegeven beschouwt, terwijl een sociaal-psycholoog, die onderzoek doet naar de betrouwbaarheid van het interview, als data-verzamelingstechniek de determinatie „x is iemand die zijn kinderen nooit slaat” juist als een probleem ervaart. Deze sociaal-psycholoog zal overigens op zijn beurt weer van andere data uitgaan.

Samenvattend kunnen wij dus zeggen dat een begrip, dat in een bepaalde kring frequent wordt gebruikt en/of waarbij twijfel aan de juistheid van de determinatie om pragmatische redenen wordt opgeheven, binnen die kring kan worden aangewend voor een moeiteloze determinatie. In dat geval spreekt Carnap van „observatiebegrippen”: „a predicate B is observable for a person N if, for some object x, N can under suitable circum-

kennis een determinatie niet zou kunnen gemakkelijken of zekerder maken. Dat dit wel degelijk het geval is, zal nog uitgebreid in de volgende paragraaf worden besproken. Hier wordt slechts bedoeld dat reeds door een vertrouwdheid met vele B-instanties men ook zonder specialistische kennis van B een nieuw partikel kan determineren als een B-instantie. Dit geef ik ook aan met de term „moeiteloos”.

*** In de oorspronkelijke tekst van Carnap zijn andere symbolen gebruikt, die ik voor het gemak van de lezer in het citaat vervangen heb door de door mij gebruikte symbolen. Carnap noteert „B” als „P”, „x” als „b”, en „x is B” als „P(b)”.

stances come to a decision to accept or reject „x is B”, with the help of a few observations”***. Carnap’s omschrijving sluit nauw aan bij de in dit opstel ontwikkelde gedachten: een begrip is een observatiebegrip indien zonder veel omwegen („with the help of a few observations”) de determinatie x is B kan plaatsvinden, terwijl er tevens de nadruk op wordt gelegd dat zo’n moeiteloze determinatie altijd moet worden gerelateerd aan de kring waarbinnen en het doel waarvoor het begrip wordt aangewend („observable for a person N”). In aansluiting bij deze laatste opmerking: ik kan geen voorbeelden geven van observatiebegrippen zonder de context, waarbinnen deze begrippen vigeren, erbij te noemen – „huis”, „tafel” en „rivier” zijn binnen het alledaagse spraakgebruik observatiebegrippen, „intraveneuze injectie”, „derdegraads verbranding” en „stress” zijn observatiebegrippen binnen het spraakgebruik van huisartsen.

Om de gedachten te bepalen: observatiebegrippen noemt men ook wel eens „concreta”.

RELATIES TUSSEN BEGRIPPEN

Een begrip, dat een bepaalde kring met geringe frequentie voorkomt, heeft als belangrijk nadeel dat men niet volledig vertrouwd kan zijn geraakt met de norm: hierdoor ontstaat licht onenigheid over de juistheid van determinaties. Een andere bron van onzekerheid is – zoals wij in het hiervoor gegeven voorbeeld van de diagnose-stellende arts en de lepra-lijder hebben gezien – de opzettelijke twijfel. In deze twee gevallen waagt men het dus niet het betreffende begrip voor een moeiteloze en „automatische” determinatie aan te wenden. Zulke begrippen ontberen dan ook het etiket „observatiebegrip”. Daarmee zijn zij echter nog niet onmiddellijk in de ban gedaan.

In de vorige paragraaf zagen wij, dat onze logische wereld uit opvattingen bestaat omtrent de diverse relaties die begrippen met elkaar onderhouden (groenkleur - giftig). Begrippen staan nooit op zichzelf, doch verwijzen altijd naar andere begrippen, omsluiten door hun betekenis andere begrippen of worden zelf

* Door de uitdrukking „de specialist kan zien dat de patiënt aan lepra lijdt, bedoel ik weer te geven dat de determinatie hier als een onmiddellijke reactie volgt op een waarneming. Ik ontken niet dat een of andere vorm van reflexie hierbij optreedt, doch dat is een psychologische, of zo men wil fysiologische kwestie. Methodologisch is het van belang dat de determinatie met behulp van een zeer vertrouwd begrip wordt voltrokken als een soort „half-automatisme”: zonder dat er expliciet over moet worden nagedacht, vindt de determinatie plaats als een response op een zintuiglijke stimulus.

**Let wel: in deze zin wordt niet beweerd dat

door andere begrippen omsloten, of sluiten andere begrippen uit. Van dergelijke verbindingen tussen begrippen kunnen wij gebruik maken door – nadat wij een of ander partikel onder de noemer van een observatiebegrip hebben gebracht – ditzelfde partikel in verband te brengen met een ander begrip dat met het observatiebegrip in relatie staat (figuur 3). Zodoende kunnen ook niet-observatiebegrippen voor determinatie worden aangewend, zij het via een omweg.

Teneinde enigszins zicht te krijgen op de diverse relaties die begrippen onderling verbinden, noem ik vervolgens vier van de belangrijkste. Daarna zullen wij zien hoe de determinatie-via-een-omweg in zijn werk gaat.

A Abstractie/specificatie. Abstractie is een proces van bovenschikking waarbij van begrippen met uiteenlopende, maar gedeeltelijk overlappende betekenissen het gemeenschappelijke tot nieuw begrip wordt gemaakt. Men onderscheidt twee soorten abstractie:

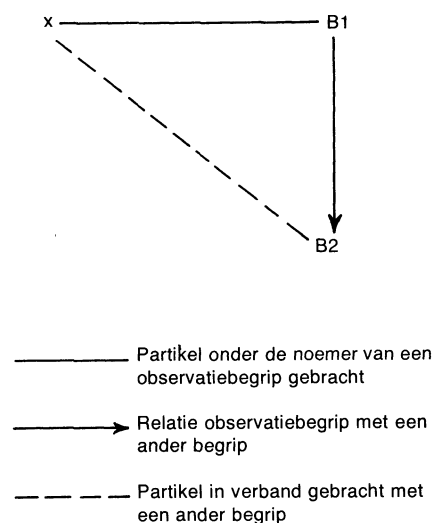
1 slechts een deel van het geheel wordt beschouwd: door uit de begrippen „luieren”, „aan sport doen” en „museumbezoek” het aspect van vrij van arbeid zijn te destilleren, komt men tot het abstractum „vrijtijdsbesteding”;

2 het individuele wordt onbeschouwd gelaten: door uit de begrippen „vakantie van persoon P1”, „vakantie van persoon P2” en „vakantie van persoon P3” het unieke weg te laten, komt men tot het abstractum „vakantie”.

De begrippen, op basis waarvan een abstractum wordt geconstrueerd, noem ik „specificata”. Specificatie is dus een proces van onderschikking, waarbij begrippen met verschillende, maar gedeeltelijk overlappende betekenissen onder hun abstractum worden geplaatst. Abstractum en specificatum zijn derhalve elkaars pendant.

Het is niet correct een begrip abstract c.q. specifiek te noemen zonder er bij te vermelden in relatie tot welk ander begrip dit etiket wordt opgeplakt. Elk begrip kan zowel een abstractum alsook een specificatum zijn: „luieren” is een specificatum ten opzichte van „vrijtijdsbesteding”, doch het is tevens een abstractum ten opzichte van „het luieren

Figuur 3. Determinatie-via-een-omweg.

van P1”, „het luieren van P2” en „het luieren van P3”.

Een opmerking terzijde: Het begrip „concreet”, dat nogal eens als tegenhanger van „abstract” wordt gezien, ligt echter op een ander vlak: hierbij gaat het om de waarneembaarheid (concretum = observatiebegrip), terwijl het bij abstractie/specificatie gaat om de positie in een boven-/onderschikking van begrippen onderling. Vandaar dat het onderscheid concreet versus abstract niet kan worden gemaakt: een concretum is steeds (ook) een abstractum.

B Definitie. Een definitie stelt het definiendum gelijk aan hetzij één ander begrip (synomie), hetzij aan een combinatie van begrippen. Een voorbeeld van de eerste vorm van definiëren is: „arts=_{af} geneesheer”, een voorbeeld van de tweede vorm is: „arts=_{af} geneeskundige die de praktijk uitoefent”.

C Analytisch oordeel. Een analytisch oordeel kan worden omschreven als een uitspraak, waarin de opvatting tot uitdrukking komt dat twee begrippen zodanig met elkaar zijn verbonden dat het ene begrip het andere in zijn betekenis omsluit. Voorbeelden hiervan zijn „cirkel”, dat „rond” in zijn betekenis omsluit en „overwinning”, dat „strijd” omsluit. Wij zeggen dan dat „rond” wordt geïmpliceerd door „cirkel” en „strijd” door „overwinning” en bedoelen daar-

mee dat wij onszelf zouden tegenspreken wanneer wij een figuur wél als een cirkel zouden betitelen maar niet tevens als rond, of wanneer wij een gebeurtenis als overwinning zouden bestempelen maar tevens zouden ontkennen dat er strijd aan te pas is gekomen. De analytische oordelen, die de implicatie-relatie tussen de hier genoemde begrippen uitspreken, luiden dan: „alle cirkels zijn rond” en „geen overwinning zonder strijd” of variaties hiervan.

Over de aard van het analytisch oordeel en over het verschil met het hierna te bespreken synthetisch oordeel (punt D) is door logici op ruime schaal gediscussieerd. Binnen het kader van deze verhandeling is het echter voldoende de twee soorten oordelen te vermelden en ons niet in te laten met het problematische karakter ervan.

D Synthetisch oordeel.

Reeds eerder (zie Determineren) is de zogenaamde „indifferente” relatie tussen begrippen vermeld. Deze behelst de opvatting dat het mogelijk moet zijn dat twee begrippen (bijvoorbeeld groen en giftig) met elkaar zijn verbonden. Iets dat groen is kan al dan niet giftig zijn. Het zal van de feitelijke – en dus ook veranderlijke! – omstandigheden afhangen of er relatie aanwezig is. Dat de relatie mogelijk is, weten wij bij voorbaat, want dat is in onze opvattingen over de betrokken begripsinhouden vastgelegd; of de relatie in een bepaald geval ook inderdaad bestaat, moet worden gezien. Dat laatste bedoel ik letterlijk: empirisch onderzoek moet uitwijzen of de groene vrucht, die ik nu hier in mijn hand heb, inderdaad giftig is of niet. Het synthetisch oordeel is de uitdrukking van dergelijke bevindingen: „deze groene vrucht is giftig” of „sommige groene vruchten zijn giftig” of „85 procent der groene vruchten is giftig” en dergelijke empirische generalisaties zijn dus altijd synthetische oordelen.

Zijnde het produkt van empirisch onderzoek is het synthetisch oordeel in principe altijd falsifieerbaar, voor wijziging vatbaar of door condities inperkebaar.

Tot zover de behandeling van een vier-tal wijzen waarop begrippen aan elkaar kunnen zijn gelieerd. De vergelijking met

familiebanden dringt zich hier op: via bloedverwantschap en huwelijksrelaties zijn mensen op allerlei manieren met elkaar verbonden: zeer direct (als rechtstreekse afstammelingen), indirect (via gemeenschappelijke verwanten), of nog indirecter („aangetrouwd”). Zo ook begrippen: wie *figuur 4* bekijkt, ziet (hoewel het met opzet zeer onvolledig is gehouden) dat het begrip „lepra” kan worden geïdentificeerd met, geïmpliceerd wordt door en te maken heeft met allerlei andere begrippen.

Ik kan mij voorstellen dat sommige van deze begrippen (bijvoorbeeld „huidverdikking”) voor een in dit opzicht ervaren medicus observatiebegrippen zijn: tijdens opleiding en praktijkuitoefening wordt hij dermate frequent geconfronteerd met zowel het begrip „huidverdikking” alsook met feitelijke gevallen van huidverdikking, dat hem de norm voor juiste determinatie van huidverdikking-instanties volkomen vertrouwd is en hij dus moeiteloos kan zien dat iets een huidverdikking is. Aannemende dat hij weet, dat lepra en huidverdikking als begrippen op een bepaalde wijze aan elkaar zijn gelieerd, kan hij zijn determinatie „deze patiënt heeft huidverdikkingen” aanwenden om te concluderen tot de determinatie „deze patiënt heeft (misschien/waarschijnlijk, al naar gelang de aard van de relatie) lepra”. Op deze manier kan een begrip als „lepra”, dat onze voorbeeldige arts vanwege de opzettelijke twijfel aan zijn eerste impressie niet wenste aan te wenden voor een moeiteloze determinatie, toch op een patiënt van toepassing worden verklaard. Een naam voor het type begrippen, waarbij de determinatie via een omweg plaatsvindt, zou kunnen zijn: „illata”^{*}; deze naam geeft te kennen dat de determinatie, met behulp van deze begrippen uitgevoerd, tot stand komt op basis van (en dus in zekere zin wordt afgeleid van) een andere determinatie, namelijk die welke wordt uitgevoerd met behulp van een observatiebegrip. Voorbeelden van illata zijn alle ziekten, aangezien de arts dia-

gnostiseert door een ziekte in verband te brengen met symptomen, welke hij kan waarnemen (observatiebegrippen).

Poogde ik reeds eerder (in een voetnoot) het determineren met behulp van een observatiebegrip te parafraseren als „ik kan zien dat x een B is”, het determineren met behulp van een illatum, dat immers per definitie geen observatiebegrip is doch waarvan men weet dat het met een observatiebegrip is verbonden, zou wellicht geparafraseerd kunnen worden als: „ik weet dat x een B’ is”. Met dit laatste probeer ik tot uitdrukking te laten komen dat bij deze tweede vorm van determineren naast een vertrouwdheid met de norm tevens kennis omtrent begripsrelaties aanwezig dient te zijn.

BEGRIPPENWEB

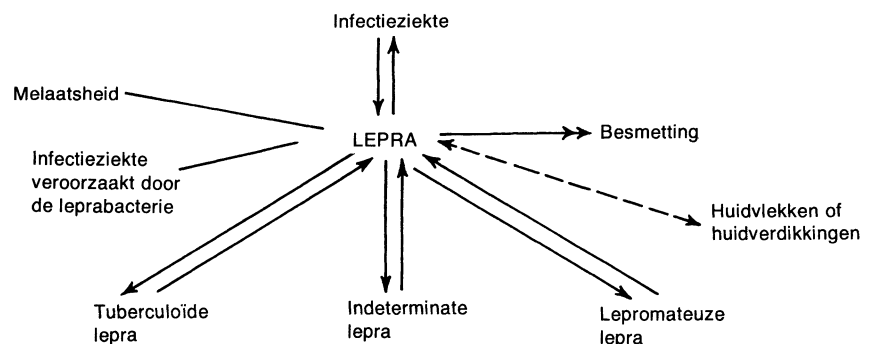
De kennis omtrent begripsrelaties moet worden gespecificeerd: evenzeer als elke kring van interactie- en communicatiepartners zijn eigen alledaagse en zijn eigen ongebruikelijke begrippen heeft, is ook de kennis omtrent begripsrelaties van taal tot taal verschillend. In de alledaagse taal weet men dat het begrip „groen” het begrip „kleur” impliceert; in de taal van de natuurkundige weet men dat „diamant” gekoppeld is aan „brekingsindex 2,4”; in de medische

taal weet men dat „lepra” gelieerd is aan „huidverdikkingen”.

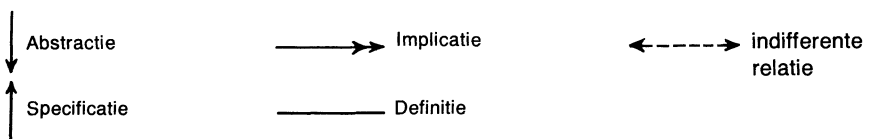
Toch kan ook binnen elk van deze talen twijfel optreden omtrent relaties tussen begrippen, bijvoorbeeld bij iemand die de taal nog niet volledig beheerst; door studie kan deze twijfel worden geëlimineerd. Een ander soort twijfel, namelijk wanneer een nieuw begrip wordt geïntroduceerd zodat het nog niet helemaal duidelijk is „waar het staat”, kan worden geëlimineerd door een duidelijke definiëring en explicitering van de begripsinhoud.

Zoals wij al eerder hebben gezien hoeft de twijfel niet voort te komen uit onbekendheid, doch kan ook als een opzettelijk element worden ingebouwd. Om de functie van opzettelijke twijfel ten aanzien van begripsrelaties te kunnen begrijpen, moet men zich voorstellen wat eigenlijk het doel is van begripsvorming. Begripsvorming heeft tot doel een zo adequaat mogelijk beeld van de realiteit te verschaffen. Het is ter wille van de begrijpelijkheid gewenst dat de realiteit, die op de waarnemer afkomt als een continue en contingente stroom ervaringen, bevattelijk wordt gemaakt. De ervaringen dienen benoembaar en overzichtelijk te worden en hiertoe brengt men een begrippenapparaat in stelling, dat het empirisch materiaal zal organiseren. Er doen zich nu twee vragen voor: 1: hoe-

Figuur 4. Verwantschap „lepra” met andere begrippen.

^{*} „Illata”, enkelvoud „Illatum” is het verleden deelwoord van het Latijnse werkwoord „inferre” (Engels: to infer), dat onder meer als betekenis draagt: een gevolgtrekking maken, besluiten.

veel begrippen moeten in stelling worden gebracht? en 2: wat is de structuur van deze begrippen onderling?

Ad 1 Aangezien de ervaring bestaat uit oneindig veel spatio-temporele partikelen, zou het tot een volstrekt onoverzienbaar geheel leiden wanneer een begrip één enkel partikel zou identificeren. Om dit te vermijden werd de zogenaamde „maxim of identification of indiscernibles” afgekondigd. Maar het andere uiterste: alle mogelijke partikelen onder een en hetzelfde begrip te groeperen, is ook niet aantrekkelijk. Het zou immers een dermate vaag beeld van de realiteit opleveren, dat wij niet het idee zouden hebben iets te zijn opgeschoten. Vandaar dat de kwantiteit der begrippen tussen beide polen in moet liggen, overigens zonder dat men op voorhand de precieze positie zal kunnen opgeven. De organisatie der partikelen moet immers voldoen aan twee tegenstrijdige eisen: enerzijds moet het een overzichtelijk geheel worden, anderzijds mag geen afbreuk worden gedaan aan de gewenste nuancering. Het precieze aantal is afhankelijk van het doel dat men voor ogen heeft: degenen, die nadruk leggen op overeenkomstigheid gebruiken minder begrippen dan zij, die een minutieus overzicht van verscheidenheid willen verschaffen.

Ad 2 Organisatie van empirisch materiaal onder de noemer van begrippen is wel een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor inzichtelijkheid. De organisatie moet worden doorgetrokken naar het vlak van de begrippen zelf. Losse begrippen verschaffen nog geen inzicht, daarvoor zijn verbindingen tussen begrippen nodig. De begrippen, die in stelling worden gebracht, opereren dus niet individueel doch altijd in combinatie met elkaar. Gegeven de begrippen en hun onderlinge relaties, die binnen een bepaalde taal voorhanden zijn, maakt de onderzoeker zijn keus: hij licht er die begrippen en relaties uit waarvan hij verwacht dat zij hem een adequaat beeld van de realiteit kunnen verschaffen. Van deze voor zijn onderzoeksdoel mogelijk nuttige elementen construeert hij een eigen spinsel van begrippen: een „begrippenweb”.

Om erachter te komen of een begrippenweb inderdaad bevredigende resultaten oplevert, zal men de proef op de som moeten nemen. Men toetst het vermogen dat het begrippenweb bezit, om een deel van de stroom der ervaringen af te zonderen en te determineren en de verkregen benoemingen tot een overzichtelijk geheel te maken.

Een begrippenweb dat bepaalde, relevant geachte spatio-temporele partikelen stelselmatig buitensluit omdat het niet over de begrippen beschikt, die deze partikelen zouden kunnen determineren, moet worden uitgebreid. Een begrippenweb dat teveel partikelen onder één noemer brengt, moet worden verfijnd om de verschillen beter tot uitdrukking te laten komen. Een begrippenweb dat „lege” begrippen bevat, dat wil zeggen begrippen die geen rol spelen bij de determinatie, moet zich juist van deze onnodige verfijningen ontdoen. Een begrippenweb tenslotte, dat een nog te zeer verbrokken beeld oplevert, moet worden voorzien van begrippen die meer eenheid tot stand brengen. Om enige voorbeelden te geven: de vogelkundige die het voorjaarsgedrag van merels bestudeert, zal een begrippenweb behoeven waarin bijvoorbeeld „zang” en „lokken van een partner” een centrale plaats zullen innemen; teneinde het feit, dat het mannetje zich tijdens zijn zang voortdurend in één beperkt gebiedje ophoudt, te kunnen benoemen, zal ook in elk geval het begrip „territorium” in het web moeten worden opgenomen. Vervolgens zal hij merken dat lang niet elk contact tussen twee merels onder het begrip „lokken van een partner” valt, zodat het web moet worden verfijnd met het begrip „agressief gedrag”. Een antropocentrisch begrip als „plezier in het zingen” zal hij als leeg en dus overbodig ervaren. Het begrip „balts” tenslotte is in staat veel van het merelgedrag in het voorjaar te omvatten omdat het slaat op alle gedragingen die de paarvorming bevorderen.

Toetsing van een begrippenweb aan de realiteit kan dus tot gevolg hebben dat nieuwe begrippen en/of nieuwe relaties tot andere begrippen wijzigingen ondergaan. Kortom: het begrippenweb wordt bijgesteld. Veranderingen stuiten echter altijd op weerstand. Zoals wij in de twee

vorige paragrafen hebben gezien, zijn begrippen sociaal gehanteerde normen, die binnen een bepaalde taalkring worden gekend en bewaakt, en zijn ook de verbanden tussen de begrippen binnen de taal vastgelegd. Door van de sociale regels af te wijken plaatst men zichzelf buiten de kring. Daarom is het alleszins functioneel wanneer in een begrippenweb óók begrippen voorkomen die niet zo stringent zijn genormeerd en dus aan een zekere ingebouwde twijfel onderhevig zijn. Zulk soort begrippen kan de onderzoeker namelijk vrijelijk in zijn begrippenweb invoegen en toepassen zoals hem goeddunkt. Begrippen die deze rol vervullen, komen overeen met wat men in de methodologie „theoretische begrippen” pleegt te noemen. Voorbeelden van theoretische begrippen zijn: apathie, probleempatiënt, stabiliteit, eenzaamheid.

De opzettelijke twijfel van theoretische begrippen richt zich op de volgende punten (*figuur 5*):

a De betekenisinhoud van het begrip; bijvoorbeeld: het begrip „politieke apathie” (B) wordt door *Boesjes-Hommes* tentatief omschreven als een samengaan van „geringe politieke betrokkenheid” (B1), „geringe politieke kennis” (B2) en „geringe politieke participatie” (B3); vergelijk hiermee de stelligheid van de definitie van „vrijgezel” als een samenhang van „ongehuwd”, „volwassen” en „man”;

b De relatie van deze constituerende begrippen (meestal illata) tot andere begrippen (observatiebegrippen); bijvoorbeeld: „geringe politieke kennis” zou eventueel voorzichtig kunnen worden verbonden met onder andere „kunnen opsommen van de namen van minder dan tien politici” (B4). Vergelijk hiermee de stelligheid waarmee men „volwassen” en „21 jaar of ouder” verbindt.

Gesteld dat men bij de toepassing van een begrippenweb, waarvan het theoretische begrip „politieke apathie” deel uitmaakt, geen enkel partikel vindt dat kan worden gedetermineerd als een instantie van hetzij B4, hetzij B5, hetzij B6, dan doen zich maar liefst vier mogelijkheden voor:

1 B is een leeg begrip (in dat geval zou

men vaststellen: „er is geen politieke apathie”);

2 B is foutief gedefinieerd als een combinatie van B1, B2 en B3 („politieke apathie is niet een samengaan van geringe politieke betrokkenheid, kennis en participatie”);

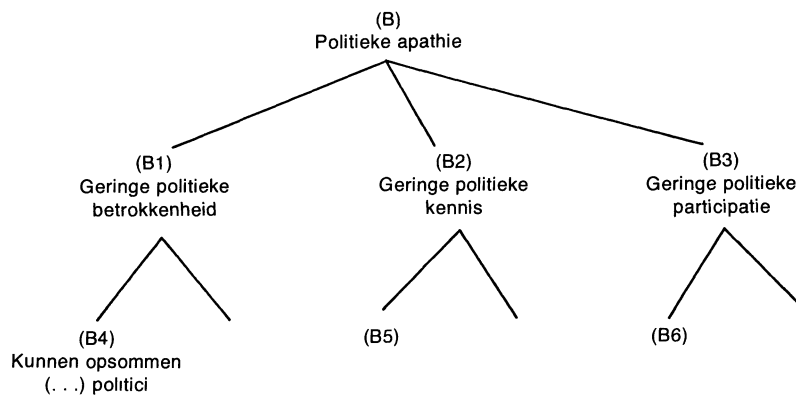
3 de relatie tussen B1 en B4 of tussen B2 en B5 of tussen B3 en B6 is niet juist („ook iemand die 10 of meer politici kent, kan toch iemand zijn met een geringe politieke kennis”);

4 de determinatie is foutief: bij nauwgezette controle blijken er wel degelijk partikelen te zijn die als een instantie van B4, B5 of B6 kunnen worden aangemerkt: men heeft de eerste keer kennelijk „verkeerd gekeken”.

Net als bij een vergelijking met meer dan één onbekende, is het niet mogelijk het vraagstuk tot een oplossing te brengen, zonder alle onbekenden op één na te postuleren. Wanneer men veronderstelt dat bij mogelijkheden 1, 2 en 3 geen fouten zijn gemaakt, dan blijft alleen de mogelijkheid over dat verkeerd is waargenomen. En zo mutatis mutandis voor alle mogelijkheden.

Wat de theoretische begrippen nogal eens wordt aangewreven, namelijk dat hun relaties ten opzichte van illata en observatiebegrippen dermate onduidelijk is, dat zij, zonder allerlei verbanden te postuleren, niet kunnen worden gebruikt voor de determinatie van empirisch materiaal, kan men ook positief uitleggen: theoretische begrippen verschaffen de onderzoeker juist de vrijheid om naar eigen goeddunken bepaalde betekenis-inhouden en/of relaties te releveren en na te gaan of het resultaat hem bevalt. Een begrippenweb, waarin theoretische begrippen zijn opgenomen, ruilt een dreigende gefixeerdheid – veroorzaakt doordat de betekenisinhouden en de onderlinge relaties tussen de overige begrippen vastliggen – in voor beweeglijkheid. De onderzoeker heeft daardoor de mogelijkheid met de door hem ontworpen begrippenwebben te experimenteren en te bezien of hij er een adequaat beeld van de realiteit mee kan verkrijgen. *Quine*, die een begrippenweb „theory” noemt en de toepassing „experiences”, omschrijft deze vrijheid als volgt: „Experiences call for changing a theory, but do not indicate just where and how. Any of

Figuur 5. De relatie tussen „politieke apathie” en enkele andere begrippen.

various systematic changes can accommodate the recalcitrant datum and all the sentences affected by any of those possible alternative readjustments would evidently have to count as disconfirmed by that datum indiscriminately or not at all”.

Theoretische begrippen zijn dus met opzet twijfel-achtig. Om de trits af te maken: terwijl men de determinatie met behulp van observatiebegrippen kan parafaseren als: „ik zie dat x een B is” en de determinatie met behulp van illata als: „ik weet dat x een B is”, zou men de determinatie door middel van theoretische begrippen kunnen parafaseren als: „ik gis dat x een B is”.

BEGRIJ EN REALITEIT

Sinds de in de eerste paragraaf geformuleerde vraag naar de realiteitswaarde van begrippen hebben wij een lange reis gemaakt, die ons heeft gevoerd langs een drietal typen begrippen en de wijzen waarop gewaarwordingen met deze begrippen in verband worden gebracht. Nu keren wij terug naar het punt van vertrek en stellen ons wederom de vraag of begrippen eigenlijk wel verwijzen naar een onderzoeker-onafhankelijke realiteit òf dat zij er door de onderzoeker zelf worden ingelegd.

Tijdens onze tocht hebben wij gezien dat benoemingen – wij spraken van determinaties – tot stand komen wanneer een nog onbenoemde gewaarwording („iets”, „iemand”, „x”) onder de noemer van een begrip („B”) wordt ge-

bracht. Dat x in verband wordt gebracht met het begrip B en niet met bijvoorbeeld een ander begrip B’, berust op een beslissing die door de onderzoeker wordt genomen. Hij is degene die de determinatie tot stand brengt. Gewaarwordingen zelf suggereren niets omtrent de begrippen onder wier noemer zij zouden kunnen worden gebracht; ik kan urenlang het voorwerp waarop ik momenteel zit, in mij opnemen, doch het begrip „stoel” zal ik nimmer uit mijn gewaarwordingen zien oprijzen. Begrippen als zodanig suggereren op hun beurt weer niets omtrent de gewaarwordingen die zij zouden kunnen benoemen: het begrip is geen gesloten verzameling van gewaarwordingen, aangezien het aantal van deze zogenaamde „spatio-temporele partikelen” oneindig groot is. Het initiatief om een bepaalde gewaarwording in contact te brengen met een bepaald begrip gaat dus uit van de onderzoeker – in het algemeen: van de taalgebruiker. Hij is het die de norm kent omtrent het juiste gebruik van het begrip en zodoende heeft geleerd hoe het in relatie tot gewaarwordingen moet worden gehanteerd.

Is het werken met begrippen dan een willekeurige aangelegenheid, afhankelijk van de luimen van de onderzoeker? Neen, want wij hebben tevens gezien dat, aangezien normen sociaal gedeelde regels zijn, de toepassing van begrippen is vastgelegd in de opvattingen over een correct taalgebruik. Wie van deze normen afwijkt, plaatst zich buiten zijn taal en wordt door de andere taalgebruikers niet meer begrepen. Vandaar dat ik er

niet over pieker om bijvoorbeeld voortaan „wit” te noemen wat in de dagelijkse taal „zwart” heet en omgekeerd – hoewel ik de vrijheid om zulks te doen natuurlijk wel bezit en het op zich mijn taal niet ingewikkelder zou maken dan de dagelijkse taal.

Een tweede reden waarom het werken met begrippen niet willekeurig is, is gelegen in het feit dat begrippen aan elkaar zijn gelieerd. Een plotselinge wijziging in het gebruik van begrip B zou allerlei repercussies hebben voor tal van andere begrippen. Ik ben natuurlijk geheel vrij om iemand die elke dag 25 borrels tot zich neemt een „matige” drinker te noemen. Echter: het begrip „matig” is indirect verbonden met „onschadelijk”, terwijl „te veel” verbonden is met „schadelijk”. Wanneer nu blijkt dat de alcoholopname van mijn matige drinker schadelijke gevolgen heeft voor zijn functioneren, kan ik de verbinding tussen „matig” en „onschadelijk” niet meer handhaven. Besluit ik om „matig” met „schadelijk” te verbinden, terwijl „te veel” ook al met „schadelijk” was verbonden, dan komt het onderscheid tussen „matig” en „te veel” op de tocht te staan. Zo zullen er nog wel meer begrippen en relaties zijn in mijn taal die een verandering behoeven. Als mij dit allemaal te omslachtig wordt, dan is het eenvoudiger om de betrokkene dan maar te bestempelen als iemand die „te veel” drinkt.

Behalve dat begrippen, welke men voor benoemingen aanwendt, moeten aansluiten bij het taalgebruik, dienen zij tevens een adequaat beeld van de door hen bestreken realiteit op te leveren. Is het resultaat niet bevredigend dan kun-

nen wijzigingen in de betekenis van en/of de relaties tussen de begrippen een verbetering betekenen. Begrippen, met het gebruik waarvan men niet goed vertrouwd is (illata) of met het gebruik waarvan men met opzet twijfelt (theoretische begrippen), maken allerlei wijzigingen mogelijk.

Hierbij staat ons het doel voor ogen, dat wij onze waarnemingen bespreekbaar maken: wij delen de continue en contingente stroom ervaringen op in partjes en voorzien elk partje van een naam. Determinatie heeft (om een uitdrukking te citeren van de wetenschapstheoreticus Ernst Mach) ten doel: „the fixing of the flux”. Begrippen zelf worden niet „ergens” in de realiteit aangetroffen: zij behoren niet tot de „flux”, maar fungeren als „fixing” van deze „flux”. Het heeft dus ook geen zin om ze in de realiteit te willen opsporen. De vraag naar de realiteitswaarde van begrippen moet derhalve niet zo worden opgevat dat wij zouden informeren: waar is dan precies dat stokpaardje van de regering / die kunstmatige grens van de merels / de sociale stabiliteit van deze patiënt gesitueerd? Hoe goed wij ook kijken, wij zullen ze nooit kunnen traceren, aangezien het enige wat er te zien is, „gedragingen” zijn van „iets” of „iemand”.

De vraag naar de realiteitswaarde van begrippen is in de grond van de zaak de vraag naar de criteria voor de determinatie „x is B”. Het voorafgaande overziend, zijn deze criteria: a conventioneel: de determinatie moet zijn uitgevoerd conform de opvattingen die in de taalnormen verankerd liggen (gevolg: begrijpelijkheid voor anderen);

b pragmatisch: het geconstrueerd begrippenweb moet in staat zijn een adequaat beeld van de realiteit op te leveren (gevolg: inzichtelijkheid).

Bij de vorming en toepassing van begrippen zal men zich dus moeten afvragen of men begrijpelijk is voor anderen en tegelijkertijd inzichtelijkheid verwerft. Zijn beide het geval, dan is er niets dat ons weerhoudt om welk begrip dan ook op welke gewaarwording dan ook van toepassing te verklaren.

Summary. Concept and reality. The question whether concepts have an existence in reality, apart from the investigator, or are introduced into this reality by the investigator, is the question of the reality value of concepts. The manner in which concepts are related to reality was studied for three types of concept: observation concepts, inferences and theoretical concepts. It was found that concepts serve the purpose of making the stream of experiences denominable and understandable. Concepts per se are not part of reality but are means to envisage reality in an adequate way. The reality value therefore depends not so much on the existence of concepts apart from the investigator, or not apart from the investigator, as on their efficacy in enabling us to envisage reality adequately.

- Boesjes-Hommes, R. W. De geldige operationalisering van begrippen, Boom, Meppel, 1970.
- Carnap, R., Testability and meaning, in; H. Feigl en M. Brodbeck, Readings in the philosophy of science, New York, 1953.
- Quine, W. V. O. From a logical point of view. London, 1971.
- Quine, W. V. O., Word and Object. Cambridge, 1973.